

INTRODUCERE

Cercetarea teologică engleză s-a aplecat prea puțin asupra Sfântului Grigorie din Nazianz. Acest lucru ne surprinde îndeosebi, dat fiind faptul că o lungă tradiție anterioară a studiului patristic britanic a fost asociată îndeaproape cu mijloace de cercetare și presupoziii intelectuale care datorau mult unui fond din autorii clasici. Grigorie a fost, fără îndoială, cel mai mare stilist al epocii patristice. Timp de secole, el a dominat Bizanțul și școlile acestuia ca model de retorică și filosofie creștină. Probabil aceasta a fost problema lui. Savanții englezi care s-au ocupat de patristică din poziția avantajoasă a unei educații serioase în autorii clasici au preferat retorica greacă a acestora din perioadele mai timpurii. O prejudecată de lungă durată față de scriitorii latini din așa-numitele perioade „de argint” și „de bronz” a exilat multă vreme din curriculum-ul școlilor de limbi clasice citirea textelor patristice și astfel s-a întâmplat și cu grecii din epoca lui Grigorie. Perioada celei de-a Doua Sofistici târzii a fost percepută cu un anumit grad de dezgust.

Astăzi, asemenea perspective sunt, pe bună dreptate, învechite. Cu toate acestea, școala engleză de patristică l-a trecut cu vederea pe Grigorie. Chiar și în puținele ocazii în care a fost tratat cu un anumit grad de seriozitate ca teolog, el a fost „înghesuit” împreună cu Vasile și Grigorie de Nyssa, ca unul dintre Părinții Capadocieni. Tendința a fost aceea de a fi citit în mod literal, preluat pentru valoarea de suprafață a cuvintelor sale – un mod fatal de a subestima subtilitatea unui retor antic, care a încărcat fiecare frază cu o nuanță adăugată precis pentru a se potrivi ocaziei. Adeseori, preocuparea de a trece dincolo de sensul de suprafață al textului acestuia a fost minimă, iar atenția acordată naturii puternic dialectice a contextului argumentării sale a fost redusă¹. Cu greu se poate găsi un studiu despre legătura teologică dintre Grigorie și Vasile, de exemplu, care să nu înceapă cu citarea *Scrisorii* 58 a lui

¹ Cf. Tsames (1969).

Grigorie, în care el se adresează lui Vasile cu aceste cuvinte: „Întotdeauna te-am considerat călăuza vieții mele și învățătorul meu în învățăturile cele sfinte”.

Puțini sunt însă cei care au mers mai departe pentru a ilustra modul în care textul este menit să fie nu atât o mărturie că Vasile i-a slujit ca singură sursă de idei teologice, cât mai degrabă o subtilă deconstrucție a pnevmatologiei lui Vasile, așa cum a și fost perceput de destinatarul acestuia, și un atac împotriva poziției sale, fapt care a provocat o replică furioasă² față de care Grigorie protestează ulterior „în mod inocent”, [spunând că] a fost o reacție exagerată. Dată fiind cantitatea scrierilor lui Grigorie, înainte de a sări la concluzii este necesar să se analizeze cu atenție subtextul. În ceea ce-l privește pe Vasile, unele dintre cele mai laudative aclamații ale lui Grigorie la adresa prietenului său ca teolog sunt păstrate pentru vremurile când se pornește să-l critice pentru atitudinea sau comportamentul său³.

Deși este incontestabil faptul că la acești prieteni intelectuali din Capadocia au existat o viziune comună cu privire la cultură și religie care nu trebuie să fie subestimată, un nivel de relații familiale mutuale care au servit ca o rețea pentru a promova și sprijini reciproc carierele lor creștine și un nivel de inspirație reciprocă care i-a îndrumat pe toți trei să-și alcătuiască unele dintre cele mai remarcabile opere, totuși măsura acestei „identități” nu trebuie supraestimată. Obșnuita poveste a unei armonizări forțate a trei minți interesante în mod distinct (mai mult, dacă nu este uitat Amfilohie de Iconiu și femeile remarcabile ale familiilor acestora) a condus la neglijarea mesajului subtil al lui Grigorie din Nazianz și la favorizarea contemporanilor săi, în mod direct mai atrăgători și mai interesați⁴.

Este vorba despre o abordare care urma să aibă o lungă istorie și adesea ea determină încă modul de tratare a unor manuale de școală,

² Vasile, *Scrisoarea* 71, Courtonne I, p. 167.

³ Cf. *Scrisoarea* 46, PG 37.96; Gallay (1964) p. 59 – în care el atacă aroganța lui Vasile, în același timp turnând peste apă și ulei retoric, denumindu-l (simultan cu seriozitate și zeflemitor) „cap divin și sfânt”, „ochi și voce a lumii”, „palat al elocinței”.

⁴ Recentul și foarte eruditul studiu al lui Pelikan (1993) arată, în mod similar, un astfel de dezechilibru în tratarea sa. Aproape în orice problemă critică discutată, afirmațiile teologice sunt atribuite lui Vasile și lui Grigorie de Nyssa, în timp ce lui Grigorie din Nazianz îi este îngăduit doar să aducă culoare personală. Dintr-o foarte vastă luare în considerare a acestei teme, el apare ca un personaj foarte obscur.

în ciuda premisei, categoric stranii, conform căreia cei trei învață aceeași teologie. În cazul lui Grigorie, stranietatea poate deveni evidentă dacă ne aducem aminte că el a părăsit Sinodul din Constantinopol, din 381, în parte deoarece Sinodul a adoptat teologia trinitară a lui Vasile așa cum a fost promovată de Grigorie de Nyssa, împotriva sfatului său. Grigorie însuși a fost foarte dezamăgit că un rezultat atât de nesatisfăcător, pe care l-a considerat nimic altceva decât o ocazie ratată, a putut să decurgă din [acest] sinod. Probabil n-ar fi fost o mică consolare pentru el să fi știut că, în ciuda textului Crezului, ceea ce s-a impus a fost propria sa formulă teologică a deoființimii Duhului (Homooousion), devenind, pentru generațiile ulterioare, interpretarea oficială a acelui crez și că propria sa formulă urma chiar să fie citită retrospectiv în intenția și mintea lui Vasile însuși: un procedeu retoric pe care el însuși l-a inventat (și l-a făcut public – imediat după moartea lui Vasile).

Chiar și atunci când Capadocienii au fost considerați ca formând o școală, se pare că Grigorie nu a avut prea mare succes în a atrage atenția cercetătorilor. Grigorie de Nyssa a fost studiat cu nesaț datorită misticismului său apofatic, considerat un adevărat exotism oriental; Vasile era perceput ca un om de acțiune la care Apusul putea privi cu respect – un monah care amintește de ordonatul Benedict, care a rămas întotdeauna paradigma occidentală favorită. Grigorie din Nazianz, pe de altă parte, a părut a fi aproape o dezamăgire. Probabil era doar prea mult de citit. Iar greaca sa era, la urma urmei, mai degrabă solicitantă, mai ales în cazul poeziei sale cu rezonanțe homerice și foarte discursivă, necesitând abilități editoriale perseverente.

Însă în ceea ce privește rațiunea pentru care Răsăritul Ortodox l-a proclamat pe Grigorie cu entuziasm „Teologul” prin excelență, se pare că există un grad ridicat de confuzie. Astfel, Grigorie a fost expedit printr-o ediție simbolică de traduceri alese (nimic din poezia sa nu a figurat, însă, printre acestea) în seria NPNF, câteva mențiuni din istoria dogmei s-au referit la el în calitatea sa de membru minor al „școlii capadociene” și a fost luat în considerare ocazional în contextul apolinarismului și al controversei hristologice, deși până și aici contribuția sa a fost tratată sumar, doar ca o etapă de tranzit pe calea spre claritatea Calcedonului. Chiar și astăzi studiile literare care se referă

la poezia lui Grigorie, la stilul său retoric sau la tradiția manuscrisă greacă a operelor sale, depășesc cu mult în greutate corpusul de lucrări dedicate teologiei sale propriu-zise⁵.

Eruditul britanic G. L. Prestige a rezumat acest întreg climat de neglijare prin expedierea, mai degrabă condescendentă, a acestuia ca nefiind nimic mai mult decât un „popularizator inspirat” care a predicat un sistem teologic alcătuit, chipurile, de Vasile⁶. Un studiu mai îndeaproape al tratamentului pe care Prestige l-a acordat lui Grigorie⁷ dezvăluie obișnuita poveste a contactului minim cu textele propriu-zise. Lucrarea publicată de Plagnieux câțiva ani mai târziu după studiul general de popularizare al lui Prestige a părut a semna începutul sfârșitului⁸ acestei lungi lecturi și interpretări europene greșite a uneia dintre mințile creștine cu adevărat mari ale primelor secole [ale creștinismului]. De la mijlocul acestui secol, cercetarea academică a început să progreseze în complexitățile și subtilitățile gândirii sale. Lucrările dedicate de savanți europeni și americani de-a lungul ultimilor cincizeci de ani⁹ au produs ulterior o renaștere a unor minunate studii contemporane în limba engleză¹⁰ despre stilul și teologia lui Grigorie. Au început să fie alcătuite noi traduceri¹¹, iar aceasta a condus la un interes crescând asupra vieții și activității lui Grigorie.

⁵ Vezi de exemplu Ghidul tematic la Bibliografie, p. 606.

⁶ Prestige, 1952, p. 234.

⁷ Într-o tratare extensivă a scriitorilor patristici majori dintr-un studiu mai recent (Prestige, 1940), neglijarea lui Grigorie este și mai evidentă.

⁸ Au existat excepții anterioare, ca de exemplu minunatele lucrări ale lui Hergenroether (1850), Draeseke (1892, 1906) și Pinault (1925).

⁹ În mod special Althaus, Bernardi, Gallay, Mossay, Moreschini, Sinko și Szymusiak.

¹⁰ În principal lucrări ale savanților americani ca Winslow și Norris, Ruether și Gregg; și savanții britanici Donald Sykes și Neil McLynn. Lucrarea scandinavului Ellverson a contribuit și ea la progresul acestui domeniu. De asemenea, lucrarea savantei Susan Elm este în curs de redactare.

¹¹ Vezi lista traducerilor moderne în Bibliografia A dată în acest studiu. Pentru citarea pasajelor din Grigorie sunt îndatorat traducerilor lui Dennis Meehan (1987) pentru poemele autobiografice *De Rebus Suis* și *De Vita Sua* (FOTC 75) și lui L.P. McCauley (1953 și 1968) pentru *Cuvântările* 7, 8, 18 și 43 (FOTC 22). Peter Gilbert a alcătuit unele versiuni ale unor poeme interesante în disertația sa CUA din 1994. De asemenea, am avut mult de învățat din excelenta lucrare de traducere a lui Carolinne White (1996) și Donald Sykes (1996). Sper ca toți să mă ierte pentru faptul că de cele mai multe ori

Cu toate acestea, au existat probleme care au continuat să-l urmărească pe acest om mare și care au avut ca rezultat situația extraordinară de a nu putea fi găsit în limba engleză un studiu introductiv critic complet despre viața și gândirea sa. A începe cu personalitatea sa era o sarcină foarte solicitantă pentru a stârni interesul celor cărora le plăcea istoria lor patristică într-o lectură rapidă. Tradiția manuscrisă a lucrărilor sale era atât de vastă, iar acele lucrări fuseseră copiate și citate atât de des în Bizanț¹², încât tradiția textuală se afla într-o situație deplorabilă, necesitând o cercetare atentă și exactă pentru a rezolva multele probleme ale pasajelor corupte, ale atribuirilor false, ale înșiruirii cronologice¹³. Începutul acestei munci a fost întrerupt de cel de-al doilea război mondial, iar odată cu împrăștierea erudiților polonezi de la Academia din Cracovia și cu executarea decisivă a uneia dintre luminile conducătoare ale cercetării gregoriene¹⁴, a fost întreruptă o muncă monumentală și a fost nevoie de mai multe decenii pentru ca aceasta să-și reia avântul.

Probabil cea mai mare problemă care l-a urmărit pe Grigorie a fost predominarea, la savanții europeni, a unui mod scolastic de gândire în teologie. Teologii care l-au abordat pe Grigorie în această manieră au interpretat în mod fundamental greșit întregul său plan sistematic și, în consecință, au distorsionat edificiul teologic pe care a intenționat să-l ridice. Așa cum a spus Wordsworth:

Tu nu ești sclavul zelos
Al acelei puteri false și inferioare
Prin care noi ne înmulțim diferențele, apoi
Socotim că firavele noastre limite sunt lucruri
Pe care le percepem, nu pe care le creăm.
Ție, care nu ai fost încătușat de aceste arte formale,
Ți s-a revelat unitatea tuturor¹⁵.

am făcut propriile mele emendații, chiar și atunci când m-am bazat pe ei. În multe alte locuri am alcătuit propria mea versiune a textelor.

¹² Cf. Noret (1983).

¹³ Cercetarea lui Werhahn a fost remarcabilă în această privință, de asemenea și cele ale lui Gallay, Bernardi și Mossay, între alții.

¹⁴ Povestea uciderii pe motive rasiale a lui Leo Sternbach de către naziști este spusă de Mossay (1970:2).

¹⁵ *Preludiu* II.

Iar acest lucru nu a fost pentru nimeni mai adevărat decât pentru Grigorie. Abilitatea sa de a folosi distincțiile și categoriile aristotelice i-a indus în eroare pe mulți. A trebuit să treacă o generație după Bertrand, Daniélou și Crouzel¹⁶, cei care cei dintâi au început să-și dea seama de amploarea substratului mistic al marelui Origen, pentru a începe să fie apreciată, în mod similar, importanța imaginației simbolice a lui Grigorie și subtilitatea subtextului său retoric. Prin scolasticizare, o mare concepție creștină a culturii teologice, care era în același timp socială, eclezială și mistică, a fost adeseori distrusă cu categorizări insensibile și nepotrivite din partea comentatorilor.

În lumea ortodoxă, Grigorie a fost privit întotdeauna, în primul rând și mai presus de toate, ca un teolog. Prin aceasta se înțelegea în mod obișnuit referirea la munca sa de așezare a temeliiilor ortodoxiei trinitare clasice¹⁷. De fapt, influența sa a fost probabil simțită [ca] răspândindu-se peste tot în paradigma elenismului creștin pe care el a lăsat-o moștenire Bizanțului care se năștea. Creștinismul bizantin, într-un înțeles real, a fost produsul minții lui Grigorie și capodopera sa, parte ca proiect, parte prin transmiterea sa Bizanțului de mai târziu ca ultimul dintre cei vechi și primul dintre „modernii” lor. El a fost patronul arhetipal al noii culturi creștine bizantine care s-a apucat să curețe trandafirii elenismului de spinii acestora¹⁸, adunându-i apoi pentru a decora și colora forma unei noi ordini mondiale. De vreme ce studiul teologiei bizantine înseși începe, pe bună dreptate, să intre în lumina reflectoarelor și să pretindă să fie ascultată în termenii ei proprii¹⁹, este timpul potrivit și pentru o reevaluare a acestui ultim dintre antici și primul dintre teologii bizantini creștini; și, cu siguranță, unul dintre cei mai străluciți.

¹⁶ J. Daniélou, *Origène*, (Paris, 1948); F. Bertrand, *Mystère de Jesus Chez Origène* (Paris, 1951); H. Crouzel, *Origène et la connaissance mystique* (Bruges/Paris, 1961).

¹⁷ Ale sale *Cinci Cuvântări Teologice* (Orats. 27-31) rămân o parte centrală a curriculum-ului teologic de bază în școlile de teologie din Răsăritul Ortodox.

¹⁸ Vezi Norris (1984); Beck (1977); Camelot (1966); Coman (1976); Fleury (1930); Guignet (1911); Kennedy (1983); Kertsch (1978); și Trisoglio (1986).

¹⁹ Vezi Ostrogorsky (1989), pp. 1-21.

După câteva excelente studii moderne despre teologia și stilul lui Grigorie, ca și despre contextul istoric în care a trăit acesta²⁰, această carte trebuie să corespundă multor exigențe. Dar justificarea ei poate fi dată de faptul că au trecut mai bine de cincizeci de ani de când a fost redactată pentru prima dată, de către Gallay, ediția critică standard a operei *Vita*²¹ și, deși a apărut recent în Franța o nouă revizuire a acesteia, ieșită din mână lui Bernardi²², există încă o nevoie urgentă pentru o introducere critică, în limba engleză, la viața și gândirea lui Grigorie. Dorința de a-l prezenta pe Grigorie unui public mai larg decât cel compus exclusiv din specialiști devotați din domeniul teologiei este un factor care a dictat configurația acestei lucrări și a influențat alegerea formei în termenii unei biografii intelectuale. De un interes particular a fost, de asemenea, folosirea, într-o oarecare măsură, a deconstrucției literare pe parcursul prezentei lucrări. Teoria literară a secolului al douăzecilea, conștientă de complexitățile textului și ale subtextului și de corelarea lor cu seriile de semnificații, îl lasă pe cititorul modern într-o stare deosebit de „deschisă” față de literă, iar acest lucru ar putea ajuta la o reevaluare contemporană a ceea ce a vrut să spună acest foarte subtil retor antic prin intermediul meșteșugului cuvintelor.

Fidel tradiției lui Grigorie, am încercat să prezint textul mai degrabă ca discurs decât ca tratat doctrinar. Acest lucru nu vrea să sugereze că lucrarea nu este preocupată de probleme doctrinare și metafizice; dimpotrivă, pentru gusturile multora este poate prea preocupată de aceste lucruri – totuși, acestea au fost pasiunile centrale ale vieții lui Grigorie și, dacă vrem să sperăm la o bună cunoaștere a teologului, este crucial să înțelegem teologia acestuia. Și *vice versa*. Cu toate acestea, există câteva studii excelente despre controversale doctrinare ale perioadei, după cum există și câteva lucrări care se concentrează pe aspecte precise ale constructului teologic al autorului nostru²³. Prezenta lucrare tinde să ofere o perspectivă generală a

²⁰ În mod deosebit Althaus (1972); Bernardi (1968); Gregg (1975); Ruether (1969); și Winslow (1979).

²¹ Gallay (1943).

²² Bernardi (1995). O prezentare interesantă, dar una care nu o întrece pe cea a lui Gallay.

²³ Pentru o perspectivă generală, cf. Hanson (1988); iar bibliografia la prezentul studiu ar trebui să furnizeze o lectură mai mult decât suficientă oricărui ar dori să avanseze

teologiei în interiorul curgerii vieții. Am fost foarte conștient de complexitatea și rafinamentul controverselor intelectuale care au prevalat în timpul perioadei ariene târzii, însă această lucrare va încerca să se ocupe de argumentele teologice într-un asemenea mod încât doctrina să nu intre foarte mult în conflict cu istoria, ci mai degrabă biografia să devină un mediu viu și abordabil al unei analize și speculații intelectuale. Aceia care se așteaptă la o analiză intelectuală vor găsi, sper, destul pentru a fi satisfăcuți, mai ales în analiza Cuvântărilor rostite la Constantinopol între 379 și 381. Aceasta este densă și compactă și reflectă maniera în care Grigorie s-a angajat într-o luptă silogistică cu neo-arienii generației sale. Este atât de clară pe cât mi-a stat în putință să fac aceasta. De vreme ce Grigorie a fost mai întâi și mai presus de toate un teolog al vieții interioare a Treimii, aceasta nu înseamnă că claritatea va fi întotdeauna mână în mână cu inteligibilitatea. Dacă alții hotărăsc că în această lucrare am eșuat să ofer o prezentare suficient de inteligibilă a situației politice și ecleziastice mai largi a lumii lui Grigorie, aceasta se datorează, probabil, în parte faptului că am abordat acea lume în mod sistematic prin lentilele propriei sale percepții a ei, așa cum ne-a transmis-o prin propriile sale constructe literare. Aici, focalizarea a fost cel dintâi și mai presus de toate pe Grigorie. Există nenumărate alte cercetări bune asupra lumii Antichității Târzii, însă foarte puține cu privire la biografia fidelă a lui Grigorie din Nazianz; în termenii săi proprii, în lumina sa proprie.

Așa stând lucrurile cu Grigorie, îi revine măiestriei scriitorului să-i prezinte viziunea teologică, întrezărită prin vâlul fascinant al cuvintelor elocvente – datoria și arta Retorului-Filosof. Alegerea unei Biografii Intelectuale s-a impus ca cel mai bun mijloc pentru a face portretul unui teolog care a considerat peisajul interior al sinelui drept calea spre pătrundere transcendentă și seninătate pământească. Ar fi fost de preferat să o descriem ca o biografie psihologică, însă termenul antic *Psyche* nu mai poartă aceeași încărcătură semantică ca odinioară, când implica mentalitatea religioasă și forma intelectuală a unui subiect, iar un astfel de titlu ar fi putut provoca așteptări pe care această carte poate doar spera să le împlinească într-o foarte mică măsură. Intenția acestei Biografii introductive a fost întotdeauna aceea ca propriul ei text să fie auto-explicativ, chiar dacă cititorul va trebui să meargă în altă parte, în domenii mai detaliate ale cercetării gregoriene.

multe ocazii, pentru o cercetare mai serioasă a multora dintre termenii, problemele și controversile analizate pe parcursul narațiunii noastre. Complexitățile din spatele multora dintre argumente vor fi semnalate, când este necesar, în notele de subsol care, astfel, ar trebui să furnizeze (în consonanță cu extensiva bibliografie științifică care a fost adunată tocmai pentru acest scop) un ghid mai complet pentru toți cei care doresc să studieze mai amănunțit și mai adânc problemele care îi interesează. Pentru nenumăratele referințe la textul lui Grigorie, care se găsesc în notele de subsol, am folosit în mod sistematic referința din Migne. Această colecție nu este sub nicio formă cea mai bună ediție. Există acum diferite ediții critice la părți din poezia sa și multe dintre Cuvântări pot fi găsite în bune ediții, în diferite volume din seria SC. Acestea sunt, totuși, foarte împrăstiate și toate noile ediții critice au avantajul comun al corelării clare dintre textul lor și referința corespunzătoare din Migne. Pe scurt, plecând de la o referință PG, oricine poate localiza repede și fără dificultate textul critic relevant dintr-un număr de versiuni mai bune, deși nu orice bibliotecă va deține edițiile complete care reprezintă versiuni critice moderne ale corpusului gregorian, după cum nici toate textele gregoriene folosite în această lucrare nu vor avea o altă ediție critică la care să se poată apela decât ediția Migne. De asemenea, am fost conștient că acest studiu despre Grigorie ar putea să prezinte un anume interes și ar putea fi cât de cât folositor în Facultățile de Teologie și în seminariile teologice din Răsăritul European, unde sistemul Migne este probabil singura sursă patristică disponibilă pentru materialele de bază. Pur și simplu pentru a exclude dublarea, m-am restrâns, așadar, la referința PG, care rămâne încă singurul sistem total sau comprehensiv de referință posibil.

Biografia a fost o alegere a unui mijloc pe care Grigorie însuși l-ar fi aprobat și l-a aprobat într-adevăr, de vreme ce și-a alcătuit atât de mult din opera sa în genul autobiografiei, al panegiricului istoric și al poeziei, mai ales acea argumentare minunat construită care cuprinde ultima și cea mai mare lucrare de autobiografie teologică, poemul *De Vita Sua*. Această trecere în revistă și repovestire a întregii sale vieți, din perspectiva omului în vârstă, a fost un text încărcat cu scop apologetic, proiectat să prezinte apărarea sa după o retragere politică umilitoare care i s-a impus cu forța în Constantinopol în 381. Împreună cu alte câteva poeme autobiografice pe care le-a compus, între care acesta este cel mai

semnificativ, *De Vita Sua* este primul exemplar de autobiografie creștină scrisă vreodată²⁴, unul care, asemenea *Confesiunilor* lui Augustin, au un motiv doctrinar care nu este niciodată departe de suprafață.

Împreună cu numeroasele sale Scrisori și Cuvântări și alte poezii personale, poemul *De Vita Sua* este o resursă minunată pentru a reconstitui istoria lui Grigorie, o istorie care dă o anumită dimensiune și modelează imaginea noastră modernă despre acest aristocrat din secolul al patrulea. Grigorie se deosebește de orice alt părinte creștin timpuriu. Viața sa psihologică interioară este intim legată de călătoriile intelectuale pe care le-a făcut. Acele călătorii sunt ele însele destul de fascinante. În timpul vieții sale, el a reproiectat chipul teologiei creștine și ca mulți alți arhitecți măiestri, merită să fie din nou ascultat, după nenumărați ani în care alții au contribuit la edificiul său, încercând, în mod ostentativ, să-l „îmbunătățească”.

Stilul cu care sunt povestite acele călătorii este unul de desăvârșită măiestrie retorică. Grigorie este o personalitate neliniștită, îngrijorată, croindu-și drumul său printr-o lume destrăbălată și grosolană. Mare parte din trăsăturile vieții din timpul său reies în repetate rânduri din detaliile scrierilor sale: ca de exemplu modul în care a încredințat-o pe mama sa admirației (și emulației) adunării bisericii sale atunci când le-a reamintit, cu evidentă venerație și admirație, cum aceasta nu s-ar fi gândit niciodată să scuipe pe podeaua bisericii în timpul liturghiei. El era un suflet prea sensibil, creat și distrus în același timp de o educație aristocrată privilegiată. Este foarte conștient de propria sa demnitate, aliindu-se cauzei creștine într-o vreme când majoritatea celorlalți episcopi din jurul său erau departe de a fi modele de spiritualitate senină. Cariera sa ecleziastică l-a ridicat pe înălțimile și l-a coborât în adâncimile vieții creștine din Antichitatea Târzie, iar la sfârșitul vieții sale s-a refugiat într-o lungă retragere, în timpul căreia și-a adunat și și-a editat manuscrisele sale și-a trecut în revistă realizările sale și și-a găsit o bine meritată consolare în frumusețea scrisorilor grecești; o frumusețe la care nu a renunțat niciodată, spre deosebire de instabilul Ieronim, în ciuda întregului său ascetism personal, ci pe care a împins-o să slujească cu loialitate mesajul Evangheliei.

Încercând să argumenteze, de-a lungul întregii sale vieți, că creștinismul avea o obligație urgentă de a se ocupa și a-și rafina impactul

²⁴ Cf. Corcelle (1957).

său cultural, o datorie de a forma și de a înfrumuseța caracterul estetic al rasei omenești, ca și pe cel moral, Grigorie s-a simțit uneori ca o voce în pustie, pierdut între acei creștini care priveau cultura ca o sperietoare, a căror credință era susținută de îngustime și bigotism și aceia pentru care creștinismul era mult prea repede transformat pur și simplu într-o cultură paralelă, în vreme ce episcopii cereau mai multe venituri pentru scaunele lor, iar puterea și corupția păreau să iasă victorioase. Vocea lui, totuși, nu s-a risipit în vânt. După traducerea *Cuvântărilor Teologice* făcută de Rufin, Grigorie a fost considerat întotdeauna după aceea drept un stâlp al doctrinei ortodoxe trinitare și hristologice.

De-a lungul îndelungatei lecturi a [operei] acestuia în timpul Evului Mediu grecesc, erudiții bizantini, care au iubit întotdeauna cultura greacă și s-au străduit să unească ceea ce era mai bun din valorile creștine și eleniste, au auzit mai mult din suita de tonalități a tot ceea ce încercase Grigorie să spună. În lupta partinică dintre studenți și adepți cu privire la problema arzătoare referitoare la cine merita să fie considerat cel mai de seamă dintre toți teologii greci, Grigorie sau Vasile sau Ioan Hrisostom, autoritățile ecleziastice, sătule de aceasta, au impus în final un compromis prin care se porunea ca toți trei să fie sărbătoriți și, din punct de vedere iconografic, reprezentați împreună, ca cei „Trei Ierarhi”.

Sărbătoarea se prăznuiește încă în Răsărit²⁵ și astfel Grigorie rămâne un sfânt al Ortodoxiei foarte popular și bine cunoscut. Dintre acești trei sfinți episcopi patristici de primă importanță, tradiția bizantină l-a considerat fără îndoială pe Grigorie drept principala minte teologică din anturajul [său]. Textele liturgice bizantine alcătuite pentru sărbătoarea sa bisericească proprie, separată²⁶, l-au aclamat ca „cea mai slăvită minte a teologiei”, iar troparul sau poemul liturgic de la sărbătoarea sa îl invocă încă în acești termeni grațioși:

Fluierul cel păstoresc al Teologiei tale²⁷
a biruit trâmbițele retoricilor;

²⁵ 30 ianuarie.

²⁶ 25 ianuarie (Biserica latină îl sărbătorește pe 9 martie).

²⁷ Bazat pe propria descriere a lui Grigorie despre cum a adus „un fluier păstoresc” în apărarea ortodocșilor din Constantinopol; Carm. 2.1.19, v. 65, *Lamentație despre nenorocirile sale*, PG 37.1276.